METU JFA 2024/2
(41:2) 107-134

DOI: 10.4305/METU.JFA.2024.2.5

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KENT SURLARI VE YIKIM TARTIŞMALARI (1863-1917)

Evren DAYAR*

Alındı: 28.11.2023; **Son Metin:** 09.10.2024

Anahtar Sözcükler: Kent surları; modernleşme; kentsel dönüşüm; yerel aktörler; tarihi miras.

GİRİŞ: KENT SURLARININ DÖNGÜSEL BİYOGRAFİLERİ

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılması fikri, esas itibariyle kentsel mekânın ve kent kimliğinin dönüşümünü yansıtan çok boyutlu bir olgu olarak ortaya çıkmış ve yoğun olarak iki ayrı dönemde tartışılmıştı. Bu dönemlerden ilki, 1864-1865 yıllarında Galata'da gerçekleşen yıkımın ardından; ikincisi ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşandı. Her iki dönemde de yıkım fikri yerel aktörler tarafından coşkuyla desteklendi. Bu desteğin en önemli sebebi, 19. yüzyılda surların işlevsizleşmesiyle birlikte, geçmişte onları inşa eden ve savunan kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin niteliğinin değişmesiydi. Yıkım girişimlerinin yoğunlaştığı bu dönemde surlar, kentlerin imarını, insan ve emtia hareketliliğini güçleştirdiği, halk sağlığını tehdit ettiği ve kent sakinlerinin hayatını tehlikeye attığı gerekçeleriyle işlevsiz addedilmişti. Duvarların gereksizliğinin sürekli olarak vurgulandığı ve surların güvenliğin temin edilemediği geçmiş asırlarla özdeşleştirildiği bu dönemde, kentliler için yeni iftihar vesilesi açıklık olmuştu. Yıkım taleplerindeki kararlılık ve günümüze ulaşan yıkımların çağdaş anlatımlarındaki coşku, surların geçmişte sahip olduğu fiziksel ve sembolik önemin tamamen unutulduğuna işaret ediyordu.

Başkentin konuya yaklaşımı ise dönemsel ihtiyaçlar ve önceliklere bağlı olarak değişkenlik gösterdi. Başkent, kent surlarını kimi zaman stratejik bir savunma aracı veya tarihi eser olarak değerlendirirken, kimi zaman da yerel aktörlerin talepleri doğrultusunda yıktırılmalarına veya ihmal edilmelerine göz yumdu. II. Meşrutiyet yıllarında yerel aktörlerin talebiyle tartışma tekrar canlandığında ise başkent genellikle yıkımları desteklemişti. Buna rağmen kapsamlı yıkımların gerçekleştirilememesinin sebepleri, imparatorluğun içinde bulunduğu mali sorunlar, tarihi miras savunucularının muhalefeti ve Balkan Savaşları ile başlayan uzun savaş yıllarının yarattığı koşullardı.

* Antalya Urban History Research Center, Karaalioğlu Park, Antalya, TÜRKİYE

Sonuç olarak tüm bu faktörler, imparatorluğun son döneminde yıkım tartışmalarını güçlü bir kentleşme eğilimi olarak ortaya çıkarmakla kalmamış; aynı zamanda, surların, önce kentlilik gururunun sembollerinden gereksiz birer yük haline geldikleri, daha sonra tarihi miras olarak tanımlanıp değer gördükleri "döngüsel biyografiler" yaşamalarına yol açmıştı (Bruce ve Creighton, 2006, 240).

Bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları, geleneksel kentsel formların dönüştürülmesine yönelik imparatorluk genelinde etkili olan bir eğilimin yansıması olarak değerlendirmeyi amaçlar. Makalede sur yıkımının yerel ve merkezi dinamikleri, yıkım taleplerinin arkasındaki aktörler, yıkımlara yönelik muhalefetin sebepleri ve yüzyılın sonlarından itibaren tarihi miras kavramının tartışmayı nasıl şekillendirdiği, arşiv malzemesinin içeriğini belirlediği tematik başlıklar altında ve kronolojik olarak ele alınmaktadır (**1**) Makalenin temel iddiası ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan yıkım tartışmalarının çok boyutlu bir olgu olarak ortaya çıktığıdır. Bu tartışmalar, kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin değişimi, kentlerin yeni öncelikleri ve merkezi yönetimin ihtiyaçları ile doğrudan bağlantılıydı. Bununla birlikte yıkımlar, kentsel sorunlara dair yerel ve merkezi aktörler arasında gerçekleşen dinamik bir müzakere sürecinin parçasıydı. Bu sebeple yıkım tartışmaları sadece Tanzimat'ın getirdiği kentsel modernleşme çabalarının bir ürünü değil, aynı zamanda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği çok katmanlı dönüşümlerin bir tezahürüydü. Makale, bu dönüşümleri farklı yönleriyle inceleyerek yıkım tartışmalarının daha geniş bir tarihsel bağlam içerisindeki yerini belirlemeyi amaçlamakta, ayrıca, yıkım süreçlerinde yerel aktörlerin oynadığı kritik role özel bir vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım, Osmanlı modernleşmesinin sadece merkezden çevreye doğru ilerleyen tek yönlü bir süreç olmadığını, yerel dinamiklerin de bu süreci şekillendirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Tarihyazımı ve Kaynaklar Üzerine

Mimarlık ve kent tarihçileri, Avrupa kentleri bağlamında surların ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmalarda yıkımların pragmatik sebeplerine ayrıntılı şekilde değinmişlerdir. Askeri teknolojide yaşanan devrimin surları gereksizleştirmesi, özellikle Batı ve Orta Avrupa'da devlet merkezileşmesinin sur yıkımlarını teşvik etmesi, 18 ila 19. yüzyıllarda giderek daha fazla insan kent merkezlerine göçtükçe sürekli büyüyen kentlerin duvarlarını yutması ve büyüyen kentlerde sur duvarları ile kapıların kentsel genişleme için bir yük ve hızla artan trafik için bir engel olarak görülmeye başlanması bu sebepler arasında yer almaktadır (Jütte 2014, 224).

Şüphesiz, bu faktörlerin hepsi yıkım tartışmalarını genel olarak etkilemiştir. Ancak, 19. yüzyıldaki yıkım dalgası kesinlikle çok katmanlı bir olguydu ve Ross'un (2018) Madrid, Barselona ve Berlin özelinde vurguladığı gibi, kent kimliğiyle ilgili önemli bir sembolik değere sahip olan surların yıkımı sadece fiziksel bir mekân dönüşümünden ibaret değildi. Sur yıkımı, teknik ve mali bir mesele olmanın ötesinde, modernleşme ve kentsel kimlik arayışıyla bağlantılı karmaşık bir sosyokültürel dönüşümü temsil ediyordu. Bu sebeple, son dönemlerde yapılan çalışmalar, kent sakinlerinin surlara atfettiği önemin değişmesinin ve surların metafizik öneminin azalmasının yıkımlar üzerindeki etkisini daha fazla vurgulama gereği duymuştur. Örneğin, Hohenberg ve Lees (1995), 19. yüzyılda sur dışlarında kurulan "yeni mahalleler" ile "eski mahalleler" arasındaki ayrımın giderek

1. Yıkım tartışmaları 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi, askeri, ekonomik ve sosyokültürel dönüşümlerin eşzamanlı ve birleşik etkileriyle şekillenmiştir. Bu sebeple, makalenin kronolojik çerçevesi ile tematik bölümleri arasında çapraz referanslara ve geçişkenliklere zorunlu olarak yer verilmiştir. Bu yapı, söz konusu karmaşık dönüşüm sürecini daha bütüncül bir şekilde analiz etmeye ve yıkım tartışmalarının çok boyutlu doğasını daha iyi yansıtmaya imkan tanımaktadır.

normatif bir içerik kazandığı dönüşüme dikkat çekmişlerdir. Wolfe (2009), 17. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'da merkezi yönetimin yerel savunmadan ziyade "iyi düzen" mefhumuyla daha fazla ilgilenmeye başladığı dönüşümün altını çizmiştir. Mintzker (2012) ise surları "kentin tarihi, gelenekleri ve itibarı hakkında soyut fikirleri temsil eden fiziksel anıtlar" ve "kent metafiziğinin parçası" olarak ele almıştır. Mintzker'e göre, surlar sadece fiziksel olarak değil, aynı zamanda insanların zihninde de yıkılmışlardı ve "tahkimatsızlaştırma" hem genel hem de yerel bir fenomen olarak anlaşılmalıydı. Son olarak, Poling (2020), kent sakinlerinin kentsel peyzajın bir parçası olarak surlarla nasıl etkileşimde bulunduklarını incelemiş ve 1865-1866 yıllarında Berlin'de gerçekleşen yıkımı "kaçınılmaz bir dönüşüm" ve "kentin kolektif ruhunun bir ifadesi" olarak değerlendirerek duvarların ortadan kaldırılması sürecindeki toplumsal coşkuyu tasvir etmiştir.

Geç Dönem Osmanlı kentlerinde de sur yıkımı fiziksel bir mekân dönüşümünün ötesinde anlamlar taşıyordu ve Mintzker'in (2012, 225) ifadesini ödünç alacak olursak, "kent ile çevresi arasındaki ilişkinin köklü bir şekilde yeniden kavramsallaştırıldığı" bir süreci temsil ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yıkım tartışmalarında tek bir faktör etkili olmamış, konu; padişah, merkezi ve askeri bürokrasi, yerel yönetimler, kent sakinleri ve kültürel miras savunucuları gibi birçok paydaşın dâhil olduğu karmaşık bir olgu olarak ortaya çıkmıştı. Yıkım meselesi, hem kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin değişmesi ve kentlerin yeni öncelikleriyle, hem de merkezi yönetimin ihtiyaçlarıyla bağlantılı çok yönlü bir meseleydi. Yıkımların karmaşık yapısı ve bu dinamik müzakere süreçleri, konuyla ilgili birbiriyle çelişen genel yasal düzenlemelere de yansımıştır (**Tablo 1**).

Öte yandan, sur yıkımı gibi çok boyutlu bir konunun Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ele alınmasının önünde önemli engeller bulunmaktadır. İlk engel, mikro kent tarihi çalışmalarının eşitsiz dağılımıdır; bazı Osmanlı kentlerinin tarihi çok iyi araştırılmışken, bazıları neredeyse hiç araştırılmamıştır. Bu durum, tartışmanın yerel dinamiklerinin anlaşılmasını, yıkımların bütüncül kapsamını ve etkilerini kavramayı zorlaştırmaktadır. İkinci engel ise mevcut kaynakların yıkımları bütün yönleriyle tartışmaya izin vermemesidir. Yıkım tartışmaları ve girişimleri söz konusu olduğunda, Osmanlı Arşivi'ndeki

29 Mart 1856	^µŒo Œ]Ÿ"]l]v]v" šu v]v Ç • l }o µ ^ Œ Ì uofl uŒ]
1863	' o š •µŒo Œfvfv Çfl¨Œfou •fÇo]oP]o] W]"
íó Œ ofl íôó,íŒ ‰ l o o Œ]v Çfl¨Œfou •fv Ç,v o]l š o]u š
îí bµ š íôôð • Œrf ¢l E]Ì uv u •]
îô D Œš íôôð7•š v µo •µŒo Œfvfv uµZ (Ì]ou •] P Œ l]Œ •]
íì E]• v íõìò • Œrf ¢l E]Ì uv u •]
1909	7•š v µo •µŒo Œfvfv Çfl¨Œfou •fÇo]oP]o] W
íò Œ ofl íõìõ•l] l o À •µŒo Œfv o RÀ]o R]v]Œ b¸Œ
12 Mart 1910	b Œ rÇf •l Œ` uµZ¨Œ •fvf •š lo Ç v W]" Z
îì Œ ofl íõíí Z]o]Ç E Ì Œ Ÿ[v]v Çflfuo Œfv µŒ µŒµou •
ïì d uuµÌ íõíDµZ (Ì r]] š E]Ì uv u •]
ô < •fu íõíï , v l À l o Œ Ì]o Œ]v]v o]Ç o Œ ÀŒ P]] l vµv
22 Mart 1917	^µŒo Œfv l}Œµvu •fvf ÀµŒPµo Ç v Z]o]Ç E

Tablo 1. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarına ilişkin hukuki düzenlemeler.

belgeler sistematik olmaktan uzaktır. Belediye arşivleri yetersizdir veya ulaşılabilir değildir. Ulusal ve yerel gazeteler ise konuya esas olarak 20. yüzyılın başlarından itibaren ilgi göstermiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kent surlarına ilişkin tartışmalar gazeteler aracılığıyla daha geniş bir kamuoyuna hitap etmeye başlasa da bu tartışmaların çerçevesini genel olarak tarihi miras kavramı belirlemiştir.

Sur yıkımının dinamiklerinin tam olarak anlaşılamaması sebebiyle, Osmanlı tarihçiliğinde bu konu genellikle Tanzimat bürokratlarının girişimi olarak değerlendirilmiş ve 19. yüzyıl modernleşmesinin bir sonucu olarak görülmüştür. Nitekim Osman Nuri Ergin (1330, 204), sur yıkımının Tanzimat Fermanı ve Kırım Harbi'nden sonra artan "yabancılarla yoğun etkileşim" sonucu, "yönetim tarzı, yaşam tarzı ve ticari uygulamalarda yaşanan dönüşümle" bağlantılı olduğunu savunmuştur. Bir yönüyle kendi döneminin Tanzimat aleyhtarı muhafazakâr siyasi kültürünün izlerini taşıyan bu bakış açısı büyük ölçüde modern araştırmacılar tarafından paylaşılmıştır (Yerolympos, 1996; Çelik, 1993; Çelik, 2008; Bilgin ve Çorakbaş, 2023).

Bu makalede de vurgulandığı gibi, Tanzimat modernleşmesi ile sur yıkımları arasındaki ilişki açıktır. Ancak, bu ilişkinin tek belirleyici faktör olarak sunulması yıkımların ardındaki karmaşık yerel dinamikleri göz ardı etme riskini taşır. Bu sorun, 19. yüzyıl modernleşmesini başkentin inisiyatifiyle başlayan ve tamamen bu inisiyatife tabi bir imparatorluk projesi olarak değerlendirmekten kaynaklanır (2). Yıkımların tek tek kentler bağlamında incelendiği çalışmalarda bile (Özçelik, 2018a, 2018b), dönemin yerel aktörlerinin bu süreçteki tutumları üzerinde yeterince durulmamıştır (3). Bu "yerel" çalışmalar, bir zamanlar kentliler için iftihar vesilesi olan surların, kent sakinleri nezdinde nasıl gereksiz birer yük haline geldiğini; başka bir ifadeyle, kent sakinlerinin içinde yaşadıkları mekâna ilişkin düşüncelerinin nasıl değiştiğini ortaya koymaktan uzaktır.

Mevcut çalışmaların bu sınırlılıkları, yıkım tartışmalarının yerel dinamikleri de dikkate alan daha geniş bir tarihsel bağlamda incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu sebeple bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları, yukarıda özetlenen revizyonist tarihçilikten ilham alan bir yaklaşımla, daha geniş bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır. Makale, yıkım olgusunu Osmanlı kentlerinin yeni kimlik arayışı ile eski kent dokusu arasındaki çelişkilerin bir yansıması ve Osmanlı modernleşmesinin çok yönlü bir parçası olarak ele almaktadır.

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA YIKIM TARTIŞMALARI

Yıkım tartışmalarının arttığı 19. yüzyılın ortalarına kadar birçok Osmanlı kentinde güvenliğin en büyük teminatı surlardı. Bunun yanı sıra surlar, statü sembolleri olarak iktidar ve otoritenin işaretiydi; kapılarında gümrük vergileri toplanır, kent pazarlarına giren mallar burada kontrol edilirdi. Surlar kent nüfusunun denetimini sağlar ve inzibati bir işlev de görürdü. Ayrıca, uzun yıllar boyunca dini cemaatlere ait yerleşim alanlarının sınırlarını belirleyerek Müslüman cemaatinin kentlerdeki hâkim konumunu pekiştirmişlerdi. "Millet-i hâkime"nin üstünlük duygusuna maddi bir kanıt teşkil eden ve Müslüman toplum için iftihar vesilesi olan fetihnameler veya çeşitli hâkimiyet alametleriyle yüklüydüler. Bu çok yönlü işlevleri ve yarattıkları çağrışımlar sebebiyle kent surları, özellikle

2. Örneğin Zeynep Çelik, Fransız ve Osmanlı devletlerinin kamusal alanı nasıl inşa ettiklerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelediği "Empire, Architecture, and the City" (2008) başlıklı eserinde –bir yönüyle bu makalenin sorunsalıyla ilişkili olan– 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde sur dışı yerleşimlerin oluşum sürecinin arkasındaki itici gücün Tanzimat reformları olduğunu yazmıştır. Çelik'in bu önemli çalışması, kendi ifadesiyle, "imparatorluk topraklarını kontrol etme ve birleştirme mücadelesine yukarıdan bakış açısıyla" odaklanmaktadır. Kitap, planlama ve inşa faaliyetlerini, imparatorlukların "yönetim mekanizmalarını yeniden biçimlendirme amacıyla" veya "başkentlerin modernleşme hedeflerini nasıl genişlettikleriyle" ilişkilendirmektedir. "Yukarıdan" tanımlanan kentsel politikaları öne çıkaran eser, yerel girişimlere ve kentleşme sürecinin yerel düzeydeki karmaşık gerçekliğine çok az değinir. Bununla birlikte, Abd al-Razzaq Moaz'ın (1998, 168-170) Şam'daki Saruja Mahallesi'ni ve Dayar'ın (2020) Antalya'nın kentsel dönüşümünü ele aldığı çalışmalarında olduğu gibi, mikro kent tarihi araştırmalarının 19. yüzyılda kentsel alanın dönüşüm süreçlerinde yerel girişimlerin önemini vurgulama potansiyeli vardır. Bu çalışmalar, 19. yüzyıldaki kentsel dönüşümü, büyük ölçüde yerel girişimlerden kaynaklanan yeni bir kentleşmenin ürünü olarak değerlendirmiştir.

3. Bu makalede kullanılan "yerel aktörler" kavramı, kentlerin yönetiminde söz sahibi olan yerli tüccarlar ile varlıklı yerel etki gruplarını tanımlamaktadır. Ne var ki, bu tanımlama oldukça genelleyici bir nitelik taşımaktadır. Bu genellemenin temel sebebi ise konuyla ilgili belgelerin yeterince kapsamlı ve sistematik olmamasıdır. Bu durum, kent sakinlerinin yıkımları ne kadar memnuniyetle karşıladıklarını, yıkımlar sonrasındaki mülkiyet kayıplarının yol açtığı sorunları ve yıkımlardan tam olarak kimlerin faydalandığını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

Müslüman cemaatinin geçmişi, bugünü ve geleceği arasında ilişki kurmaya yarıyordu.

Öte yandan, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kent surları bütün bu işlevlerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Her şeyden önce, askeri teknolojide yaşanan devrim surların eskisi gibi etkili bir koruma sağlamadığını göstermişti. Aslına bakılırsa, güvenlik ihtiyacının belirleyici olmadığı birçok iç bölge kenti 19. yüzyıldan çok daha önce surlarını yıktırmış veya duvarlarının dışına çıkmıştı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Akdeniz'deki korsan faaliyetlerinin önce Malta'da, ardından Kuzey Afrika'da ve son olarak Yunan adalarında sona ermesi ise liman kentlerindeki güvenlik endişelerini büyük ölçüde azaltmıştı (Issawi, 1982, 46).

Surların işlevlerini kaybetmesine yol açan diğer koşullar; yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet konakları başta olmak üzere yeni statü ve otorite sembollerinin yaygınlaşması, kara gümrüklerinin tedrici olarak lağvedilmesi ve limanlardaki gümrük ofislerinin modernleştirilmesi, kent nüfusunun denetiminde yeni önleyici tedbirlerin geliştirilmesiydi. Ayrıca, Tanzimat Dönemi'nde uygulamaya konulan ve tebaanın eşitliğini amaçlayan reformlar cemaatler arası ilişkilerin hiyerarşik yapısını kısmen değiştirmiş, bu suretle surlar cemaatleri birbirinden ayıran işlevini ve Müslümanların zihnindeki simgesel anlamını kaybetmişti. Netice itibariyle, tüm bu gelişmeler, 19. yüzyılda surların ortadan kaldırılması fikrinin güçlü bir kentleşme eğilimi olarak ortaya çıkmasının ve yıkımların hem yerel hem de merkezi aktörler tarafından desteklenmesinin koşullarını yaratmıştı.

Sur Yıkımının Yerel Dinamikleri

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sur yıkım tartışmalarını başlatan esas dinamik yereldi. Gerçekten de bu dönemde sur yıkımı, 1830'lardan sonra hızlı bir büyümeye sahne olan ve kademeli olarak duvarlarını yıkan Beyrut'ta olduğu gibi (Fawaz, 1983, 47) genellikle liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olarak başlamıştı. Diğer kentlere de ilham veren bu örnek, yüzyılın ikinci yarısından itibaren pek çok kenti surlarını yıkmaya teşvik etti ve bu süreçte kentler kamu yararına dair farklı argümanlar üreterek başkentten izin almaya çalıştı.

Sur yıkımının liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olarak başlaması imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin sonucuydu. Entegrasyon süreciyle birlikte liman kentlerinin dış ticaret hacmi büyümüş ve yeni ekonomik fırsatlar binlerce göçmeni bu kentlere çekerek nüfus yoğunluğunu artırmıştı (Keyder vd. 1993; Kolluoğlu ve Toksöz 2010). Ancak, surların iç tarafında 1,9 metre, dış tarafında ise 189,5 metrelik bir alana kadar bina inşa etmenin yasaklandığı kadim "topaltı nizamı" sebebiyle kentleşen alan nüfus artışına oranla çok daha yavaş büyümüştü. Geleneksel dokusunu büyük ölçüde koruyan Osmanlı kentlerinde bu koşullar, yoğunlaşmanın ve hızlı nüfus artışının yol açtığı lojistik sorunları arttırdı ve birçok kentsel faaliyeti giderek daha sağlıksız hale getirdi.

Surlarla çevrili kentlerde artan nüfus ve merkezdeki yoğunluğun yarattığı sıkışıklığı hafifletmek amacıyla geliştirilen en etkili çözüm ise sur dışı bölgelerde yeni imar alanlarının açılması ve kentsel yapının dışarıya doğru genişletilmesiydi. Örneğin, 1850'lerin başlarına gelindiğinde Selanik (BOA. HR. MKT. 137-51), Volos (BOA. A.} MKT. NZD. 244-79) ve Yafa (BOA. A.} MKT. MHM. 120-91) gibi liman kentlerinin sur dışı bölgelerinde yeni mahalleler kurulmuştu. Bununla birlikte, kentlerin sur dışı alana yayılma girişimleri kapalı kent ideali pratikte sekteye uğrayan başkentin

muhalefetiyle karşılaştı ve 29 Mart 1856'da Sadrazamlık makamından taşraya emir gönderilerek surlara bitişik bina inşa edilmesinin yasaklandığı "topaltı nizamı" hatırlatıldı (BOA. HR. MKT. 137-51).

Güçlü yerel tazyik sebebiyle Bâbıâlî taşraya gönderdiği bu emirden sadece birkaç yıl sonra topaltı kuralının dışına çıkmak zorunda kalmıştır (**Resim 1**). 1859'da Volos'un Müslüman sakinleri surların dışında yeni bir mahalle kurmak için başkentten izin almıştı (BOA. A.} MKT. UM. 366-90). Kapalı bir kent olan Kavala'nın 19. yüzyılın ortalarından itibaren çok önemli bir tütün ihracat merkezine dönüşmesi dikkate değer bir nüfus artışına yol açınca kent, 1864'ten sonra surlarının dışına çıkmıştı (Ivkovska, 2021, 100-101). Bu dönemde dikkate değer bir büyümeye sahne olan Yafa'da kent sakinlerinin 1857'den itibaren pek çok defa dile getirdikleri (BOA. A.} MKT. MHM. 120-91; BOA. MVL. 771-4) sur dışında mahalle kurma talebi ise 1864'te kabul edilmişti (BOA. MVL 774-49; BOA. A.} MKT. MHM. 308-19).

Bütün bu örneklere rağmen, kentsel genişleme süreci çok az durumda doğrudan sur yıkımıyla sonuçlanmış; genişleme, fiziksel bir faktör olmaktan ziyade bir kavram olarak kent surlarının yıkılmasında önemli bir rol oynamıştı. Her şeyden önce, kentler surlarının dışına doğru yayıldıkça

Resim 1. Eski Foça'da sur içinde yaşayan ve sayıları arttığı için surların içine sığamayan nüfusun, sur dışına yeni binaların yapılması talebi üzerine çizilmiş harita/2 Mayıs 1869 (BOA. HRT. h. 1930).

sur hatları üzerindeki yapılaşma kırsal alanlara erişimi engellemiş ve artan trafik mesafesi kent merkezlerinin çekiciliğini biraz daha azaltmıştı. Bu gelişme sur içinde yaşayanların "erişilebilir mekândan" ve temiz havadan daha çok mahrum kalmaları anlamına geliyordu (Hohenberg ve Lees, 1995, 294). Ayrıca, yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevlerini büyük ölçüde yitirdiklerinden surlar hemen hemen hiçbir kentte kapsamlı bir onarım görmemişti. Pek çok kentte bakım ilgisinden mahrum kalan surlar ya depo veya atölye alanı gibi savunmayla ilgili olmayan amaçlarla kullanılmış ya da kent sakinlerinin güvenliği ve sağlığı açısından tehdit oluşturacak kadar haraplaşmıştı. Bu harap görünümleriyle surlar geçmişin ihtişamını hatırlatmıyordu; aksine, Poling'in (2020, 90) ifadesiyle 19. yüzyıl kentlerini karakterize eden modernleşme sürecine ayak uydurma konusundaki başarısızlığı vurguluyor; geri kalmış bir kent hakkındaki –seyyahların yaygınlaştırdığı– klişeleri güçlendirmeye yarıyordu.

Bütün bu koşullar, geçmişte önemli pazarlara, yönetici elite ve zengin tüccarlara ev sahipliği yapan, kentlerin en değerli ve yoğun nüfuslu bölümleri olan sur içlerinin terk edilmesini hızlandırarak, bu bölümleri "kentsel çöküntü alanlarına" dönüştürdü. Bu dönüşümle eş zamanla olarak kent sakinleri –yıkım talepleri kabul edilmese bile– daha sağlıklı koşullar sunan surların dışına çıkmaya devam etti. Nitekim Antalya'da sur içinde yaşayan varlıklı Müslümanlar, 1872 yılından itibaren duvarların dışındaki ferah bir alanda temellerini attıkları Teşvikiye Mahallesi'ne taşınmışlardı. Antalya Rumlarının surların dışında kurduğu ve kısa sürede kentin en modern semtine dönüşen Yeni Mahalle'nin temelleri de yine aynı dönemde atılmıştı (Dayar, 2020, 74). 1870'lerin sonlarından itibaren Avrupalılar, Hayfa surlarının dışında –1911'de Hayfa'yı ziyaret eden Ahmet Şerif'in (1999, 209) "bu mahalle bir anlam yayıyordu... bu mahalleden ayrılmak, o pis Hayfa'ya dönmek istemiyordum" sözleriyle tarif ettiği– modern yerleşim alanları inşa etmişler; yüzyılın dönümüne gelindiğinde daha sağlıklı bir kentsel çevrede yaşamak isteyen yerel kent sakinleri de Avrupalıların örneğini izleyerek eski kent sınırlarının dışına yerleşmişti (Seikaly, 2002, 100) (**Resim 2**). Duvarların içinde "boğulan" Hanya'da ise 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kentli seçkinler, surların dışındaki "ferah" Halepa'ya taşınmaya başlamıştı (Andrianakis, 2000, 38).

Kentsel alan kullanımında yaşanan dönüşümün en çarpıcı sonucu, kent sakinlerinin zihninde, modern kentin geleneksel olana tercih edilmesi gerektiği kanaatinin pekişmesiydi. Çelik (2008, 98-108), Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı kentlerinde sur dışında kurulan modern mahallerin, sur içinde kalan "eski kentler" ile sur dışındaki "yeni kentler" arasında, farklılıkların ilki lehine vurgulandığı keskin bir ayrıma yol açtığını göstermiştir. Bu açıdan yerleşimin sur dışında genişlemesi, Mintzker'in (2012, 238) altını çizdiği gibi, fiziksel bir faktör olmaktan ziyade bir kavram olarak yıkım girişimlerini desteklemiş; hatta yıkımı kentlilerin kendi zaferi olarak tanımlamaları için onlara yeni fırsatlar vermişti. Gerekçesi ne olursa olsun, sonraki dönemlere tarihlenen yıkım taleplerindeki ısrar, surların, fiziksel açıdan olmasa bile, kent sakinlerinin zihninde yıkıldıkları anlamına geliyordu.

Kentsel genişlemenin doğrudan sur yıkımına yol açtığı ilk önemli örnek ise Galata'ydı. İmparatorluğun pek çok liman kentinde olduğu gibi Galata'daki yıkımın da gerekçesi, sur arazisinin zaman içinde semt sakinlerinin tasarrufuna geçmesi ve bazı duvarların yıktırılarak bina ve mağaza yapımında kullanılmasıydı (Osman Nuri, 1335, 269). Bu gelişme üzerine 1863'te Padişah irâdesiyle mağaza ve evlerle kuşatılmış "bir işe

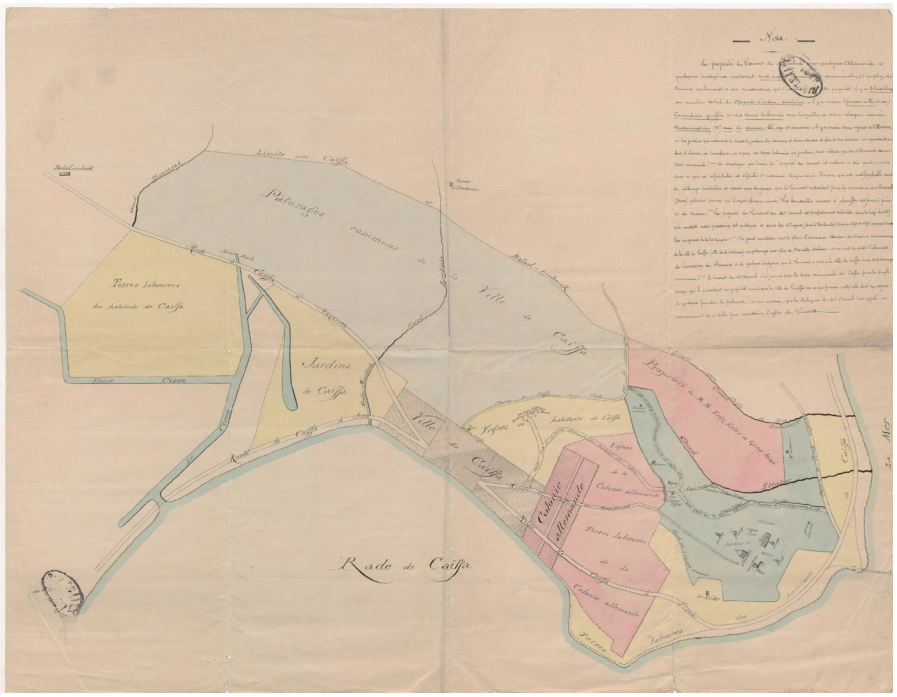

Resim 2. Avrupalıların Hayfa surları dışında inşa ettikleri yerleşimleri gösteren harita (BOA. PLK p. 3479).

yaramayan" surların yıktırılmasına karar verildi. Emlak sahiplerinin duvarların yıkılması ve ardından elde edilen arazinin kendilerine satılması talepleri bu kararın alınmasında etkili olmuştu (BOA. İ. MVL. 497-22492). Ayrıca, Galata'nın yoğun dokusu içinde ulaşım altyapısı modernleştirilecek ve kazanılan arazi üzerine geniş caddeler yapılabilecekti (Çelik, 1993, 93). Yıkımın çağdaş gözlemcisi M. de Launay, yıkılmakta olan surların yaklaşık olarak 9.000 m^2'lik alanı kapladığını hesaplamış (Journal de Constantinople, 1 Decembre 1864) ve bu alanın trafiğe geri kazandırılacağını yazmıştır:

> Kamusal alana ayrılan alanın bu şekilde artmasıyla birlikte, bu bölgelerde yangın gibi hala oldukça yaygın olan durumlarda kurtarmayı imkânsız hale getiren çok sayıda çıkmaz sokak, artık her iki tarafında da engel teşkil eden duvarlar olmadan pratik kullanılabilir yollara dönüşecek. Uzun zamandır geliştirilmekte olan araba yolları projeleri de nihayet bugüne kadar kaldıkları saf teorik aşamadan çıkabilecek. Yukarı semtler artık alçak şehirle serbest ve doğrudan bağlantılı hale geldiğinde, ticari işlemler de yeni ve daha büyük bir canlılık kazanacaktır (Journal de Constantinople, 2 Decembre 1864).

1864-1865 yıllarında başlayan Galata'daki yıkım birkaç yıl içinde tamamlandı. Şubat 1865'te Mumhane Caddesi civarında gerçekleştirilen yıkımın ardından Journal de Constantinople, "Galata'nın en pis sokağı, en güzellerinden birine dönüştürüldü" ve "fahişeler sürüldü, eski püskü ahşap evler yerlerini tuğla evlere bıraktı" ifadeleriyle yıkımı öven haberler yaptı (Çelik, 1993, 95). 1866'da kapatılan kale hendeklerinin yerine büyük boyutlu yeni binalar inşa edildi (Akın, 2011, 107-108).

Kentsel genişlemenin sur yıkımıyla sonuçlandığı bir diğer önemli örnek 1881'de Selanik'te yaşandı. Aslına bakılırsa Selanik'in kuzeydoğu surlarında gerçekleştirilen yıkım –bu dönemde yıkım taleplerine olumlu yaklaşmayan– merkezi yönetim ile yerel aktörler arasındaki uzlaşmayı temsil ediyordu. Her şeyden önce, yıkıma, Kanlı Kule'ye dokunulmamak kaydıyla ve buradan elde edilecek taşların yeni inşa edilen istihkâmda kullanılması şartıyla izin verilmişti (BOA. Y. A. RES. 10-80, 12-45). Merkezi ve yerel aktörler arasındaki uzlaşma ve sentezin somut örnekleri ise

yıkımdan sonra inşa edilen modern Hamidiye Bulvarı'nda görüldü. Yerel yönetim yıkılan sur hattı boyunca Kanlı Kule'den başlayarak sahilden Yedikule'ye doğru çıkan bir bulvar açtırdı. Bulvar üzerine Sultani adı verilen yeni stil ve standartlarda sıra evler yaptırıldı. Farklı etnik grupların yerleşim entegrasyonunu teşvik etmesi beklenen bu evler yabancı konsoloslar ve gelir düzeyi yüksek kentliler arasında çok popüler oldu (Yerolympos 1999, 171).

Hamidiye Bulvarı örneği, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyoekonomik statülerin bireylerin mekân üzerindeki kontrolünü belirleyen değişkenler arasındaki öneminin arttığının en çarpıcı kanıtları arasında yer almaktadır. Elbette, zenginlerin yoksullardan daha iyi barınması yeni bir olgu değildi. Ancak yeni olan, Hohenberg ve Lees'in (1995, 295) tabiriyle, "konutların bulundukları yere, belirli bir bölge ve mahalledeki konumlarına verilen sosyal ve ekonomik önemdi. Artık kentsel alanların isimleri sadece yön belirlemeye yardımcı olmuyordu, açıkça normatif bir değere de sahipti". Selanik surlarının yıktırılmasıyla kazanılan alanda açılan bulvar ve çevresindeki modern binaların kent imgesi üzerindeki etkisi o kadar güçlü olmuştu ki, yüzyılın sonlarından itibaren yeni kent manzarasının fotoğrafçıları, Ross'un (2018, 292) ifadesini ödünç alacak olursak, "inşa edilmiş çevrenin çarpıcı görüntülerini" defalarca üretmişlerdir (**Resim 3**).

On dokuzuncu yüzyılda yerel aktörler açısından sur yıkımını talep edilebilir kılan bir diğer gelişme, imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi sonucunda liman kentlerinin ticaret hacminin yoğunlaşması

Resim 3. Selanik Hamidiye Bulvarı: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kent fotoğraflarında modern binalar, geniş sokaklar, tramvay hatları gibi kentlilik gururunun yeni simgelerine yapılan vurgu, kent sakinlerinin kentsel mekâna bakış açılarının değiştiğine tanıklık yapıyordu. Modern kent manzarasını gösteren bu fotoğraf ve kartpostalların naşirleri arasında Selanik Kitaphanesi sahipleri Vassıf ve Nafiz Efendi ile Selanikli Musevi A. Bader gibi kentli aileler de vardı.

ve bu dönüşümün modern altyapı sistemlerinin önemini arttırmasıydı. Ticari ve ekonomik büyümenin etkisiyle liman kentlerinin gündeminde öne çıkan başlıca temalar, insan ve emtia hareketliliğini artıracak modern limanların inşası ve bunların sağlayacağı fırsatlar olmuştu. Ticaret hacminin bir kentin öneminin ölçüsü olarak giderek daha fazla öne çıktığı bu dönemde, bir zamanlar bu kentlere dair anlatıların merkezinde yer alan ve kent sakinleri için iftihar vesilesi olan surlara yönelik övgüler, yerini verimlilik ve hızlanan mübadele biçimlerinin önemine dair yeni bir söyleme bıraktı. Ticari altyapı imkânlarını geliştirmek birçok liman kentinde öncelikli hedef haline geldi. Bu hususta, 1870'te yerel tüccarların talebi üzerine (BOA. İ. MMS. 37/1554) ve Vali Sabri Paşa'nın büyük desteğiyle Selanik'in deniz surlarının yıktırılması, sonraki yıllarda birçok liman kentine ilham verecek önemli bir örnek uygulama olmuştu. Yıkım esnasında cemaat liderleri kentin coşkusunu ifade etmek için Sabri Paşa'ya gümüş yıkım aletleri hediye etti (Yerolympos, 1996, 66) (**Resim 4, 5**).

Resim 4. 18. yüzyılda Selanik kenti (BOA. PLK. p. 1339).

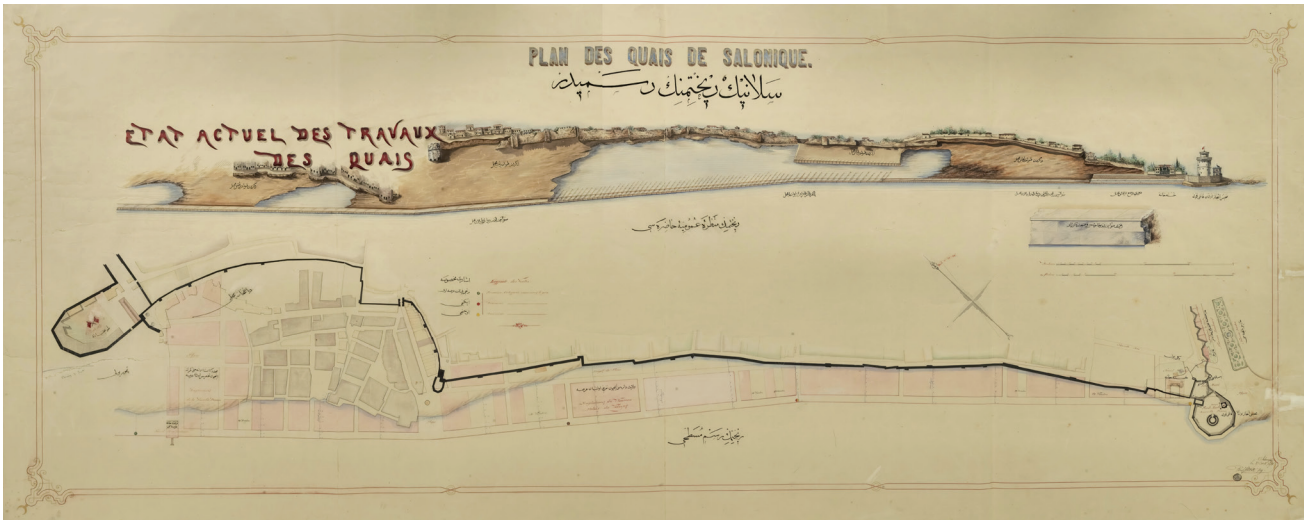

Resim 5. Selanik'te yıkılan sur duvarlarından alınan taşlar kullanılarak denizin geri kazanılmasıyla inşa ettirilen modern liman (BOA. PLK. p. 797).

Selanik örneği, kentler arası rekabette modern liman inşasının stratejik önemini açıkça göstermiş ve liman inşası için kent surlarının kullanılabileceği düşüncesini pekiştirmiştir. Nitekim Selanik'teki liman surlarının yıkılmasından kısa süre sonra, Samsun'da sur taşlarının satılmasından elde edilecek gelirle modern bir liman yapılması için girişimlerde bulunulmuştu (BOA. İ. DH. 616-42887). Antalyalı tüccarlar kentin elverişsiz limanını modernize etmek amacıyla 1882'de surların yıktırılmasını önermiş (BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101), yüzyılın sonlarında benzer bir girişim Trablus'ta yaşanmıştı (BOA. Y. EE. 8-27). Modern liman inşası, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yıkım taleplerinin de yaygın gerekçeleri arasında yer almıştır.

Yerelden yükselen yıkım taleplerinin önemli bir gerekçesi de halk sağlığıydı. Birçok kentte yüksek duvarların hava dolaşımını engelleyerek halk sağlığını tehdit ettiği, sıkışık ve sağlıksız koşullarda yaşayan insanların salgın hastalıklara karşı çok daha savunmasız olduğu iddia ediliyordu. Ayrıca, kirli suların ve atıkların biriktiği alanlar haline gelmiş sur hendekleri koleranın en büyük kaynağı olarak görülüyordu. Örneğin, Samsun surlarının yıkılmasının talep edildiği 7 Temmuz 1871 tarihli bir raporda, bu talebin gerekçesi, "kent yaz aylarında adeta bir fırın gibi oluyor" sözleriyle açıklanmış ve halk sağlığı için duvarların, "hiç olmazsa şehir tarafında olan kısmının" ortadan kaldırılması istenmişti (BOA. ŞD. 608-11). Antalya'da yapılan bir ölçüme göre, sur içi ile dışındaki yerleşimler arasında çok büyük bir sıcaklık farkı tespit edilmişti (BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101). Sabah gazetesine Antalya'dan gönderilen 23 Şubat 1893 tarihli bir mektupta ise hendeklerin zamanla dolarak bataklığa dönüştüğü ve halk sağlığını tehdit ettiği; ayrıca kale duvarlarının "cereyân-ı havaya mâni olmasından" dolayı yaz mevsiminde hastalıkların eksik olmadığı belirtilmiş ve surların yıkılmasıyla halk sağlığı için "büyük bir hizmet" yapılacağı vurgulanmıştı (Sabah, 11 Şubat 1308). Halk sağlığına dair tüm bu vurgular, Osmanlı kentlerinde sağlıklı bir yaşam için su kaynaklarının ve kentsel hijyenin iyileştirilmesine yönelik farkındalığın arttığını gösteriyordu.

Merkezi Yönetim ve Kent Surları

Yerel aktörlerin yıkım taleplerindeki istikrarlı tutumla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin kent surlarına dair tutarlı bir politika izlediğini söylemek zordur. İmparatorluğun yaklaşımı Ashworth'un (1991, 157) daha genel bir bağlamda vurguladığı gibi, "belirli bir yer ve zamandaki güvenlik düşüncesinin jeopolitik önceliklere veya yerel taleplere göre değişen önemine bağlı olarak farklılık göstermiştir." Bununla birlikte, yüzyılın ortalarına gelindiğinde, surlar merkezi yönetim için büyük ölçüde işlevlerini kaybettikleri için onarılmamış ve birçok yerde terk edilmiş mülkler gibi haraplaşmıştı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren sur yıkımı özellikle liman kentlerinden yükselen taleplerin etkisiyle Osmanlıların gündemine girdiğinde, surların işlevlerini kaybetmesi, yıkımların başkent tarafından kabul edilebilir olmasının koşullarını yaratmıştı.

Yerel taleplerin yol açtığı baskı dışında merkezi yönetimi sur yıkımlarını desteklemeye yönelten en önemli sebep ise Paris'in modern bir başkente dönüşümünde etkili olan ve Tanzimat Dönemi kent reformlarına ilham veren planlama anlayışıydı. "Haussmannizasyon" olarak adlandırılan bu anlayış, kentsel yol sisteminin yeniden düzenlenerek anıtsal yapılarla desteklenen geniş bulvarların açılması ve kent surlarının yıktırılması gibi uygulamaları içeriyordu (Özcan, 2006, 154-155). Hall'ın (1997, 88)

vurguladığı gibi, 1850'lerin başında Paris, çıkmaz sokakları olan, ışıksız ve havasız, pis kokuların yayıldığı bir kentken, Haussmann'ın görevinden ayrıldığı Ocak 1870'ten sonra yeni sokakları ve parklarıyla, modern kanalizasyon sistemiyle modern bir başkente dönüşmüş ve pek çok başkent için ilham kaynağı haline gelmişti.

Bu iki önemli faktöre rağmen, 1865-1866 yıllarında Galata'da gerçekleştirilen yıkıma kadar Osmanlı başkentinin konuya yaklaşımını genellikle yıkım taleplerine yönelik muhalefet belirledi. Galata'daki yıkım ise imparatorluk merkezinin kent surlarına bakışında, 1868'de İstanbul'un kara surlarının yıktırılmasını gündeme getirecek kadar büyük bir kırılmayı temsil ediyordu (BOA. A. MKT. MHM 401-17). Bu tarihten sonra yıkım tartışmaları imparatorluğun kentsel modernleşme söyleminin merkezinde yer alarak sadece liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olmaktan çıktı ve imparatorluğun iç bölgelerindeki kentlerde de tartışılmaya başlandı. Örneğin, 1865'te Erzurum surları yıktırılmış (BOA. ML. EEM. 848-15) ve doldurulan hendekler üzerinde geniş yollar ve çarşı yapılmıştı (BOA. ML. EEM. 966-8). Bağdat Valisi Midhat Paşa (1869-1872), surlar içinde kalan kenti genişletmek mümkün olmadığı gerekçesiyle Bağdat surlarını yıktırmıştı (Ceylan, 2011, 183-184). Tanzimat'ın reformcu valilerinden İsmail Hakkı Paşa, Diyarbakır'da görev yaptığı dönemde (1868-1875) aynı gerekçeyle Hükümet Konağı'nı sur haricine inşa ettirmiş ve duvarların dışında yeni mahalleler kurmaya girişmişti (Ali Bey, 1314, 12-13) (**4**).

Merkezi yönetimin yıkımları destekleyen tutumu 17 Aralık 1871 tarihinde başkentten vilayetlere gönderilen tâlimâtla netleşti. Bu tâlimât, giderek artan ve artması muhtemel olan yıkım taleplerine cevap verilmesi gerektiğini ve aynı zamanda askeri bürokrasinin hassasiyetlerinin dikkate alındığını gösteriyordu. Tâlimâta göre, konumları itibariyle önemsiz olan harap kaleler yıktırılacak, bu yıkım sonucunda elde edilen taşların satılmasıyla sağlanan gelir modern istihkâm sistemlerinin yapımına harcanacaktı (BOA. C. AS. 828-35281). Ancak, 1871 Tâlimâtı yaygın bir tatbikat sahası bulamamış, yayımlanmasından kısa süre sonra uygulanmasından vazgeçilmiştir. Bu tarihte tâlimâtın gereklerinin yerine getirileceği ilk kentlerden olan Antalya'yı ziyaret eden Arkeolog Gustav Hirschfeld (1874, 714), Bâbıâlî'nin başlattığı sistematik yıkımdan vazgeçilme sebebinin sur taşlarının satılmasıyla elde edilmesi umulan gelirin beklentilerin uzağında kalması olduğunu yazar.

Merkezi yönetimin yıkımları destekleyen tutumu, 1870'lerin ortalarından itibaren yerini muhalefete bırakmıştır. Bu dönemde yıkımlara muhalefetin ardındaki ilk aktör askeri bürokrasiydi. Genel olarak bu muhalefet, Ashworth'un (1991, 155) "ne kadar eski olursa olsunlar, gelecekte yaşanacak bir çatışmada potansiyel değeri olabileceği düşüncesiyle mevcut savunma yapılarının terk edilmesine direnme eğilimi" olarak tanımladığı "askeri ihtiyat"tan besleniyordu. Bunun yanı sıra, sur içlerinde kalan cephanelik veya koğuş gibi yapıların akıbetlerinin belirsizliği ile kentsel alan kullanımının yoğun, arazi rantının yüksek olduğu liman kentleri başta olmak üzere, duvarların yıkılması ve hendeklerinin doldurulmasıyla ortaya çıkacak arazinin yerel yönetimlere bırakılmak istenmemesi de askeri muhafazakârlığı desteklemişti.

Merkezi yönetimin sur yıkımına muhalefetinin diğer sebebi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yol açtığı koşullardı. Nitekim bu dönemde Erzurum ve Kars'ta modern tabyalar inşa edilmiş, Balkan kentlerinin müdafaasında surların önemi tekrar hatırlanmıştı. Savaş tehdidi sebebiyle 1879'da Seraskerlik makamı, Yanya sakinlerinin, Avlonya İskelesi

4. İsmail Hakkı Paşa'nın bu girişimi yerel bir talebe dayanmadığından başarısız oldu. Paşa'nın valilik döneminden on yıl kadar sonra Diyarbakır'a gelen Ali Bey (1314, 13), "ahali kale dışına istek göstermedikten başka, iş sahiplerinin kent dışındaki hükümet dairesine gidip gelmeleri güç oluyor diye yakınmaları üzerine hükümet bir süre sonra yine kent içindeki eski yerine getirilmiş ve böylece dışarıdaki hükümet konağı o zamandan beri boş kalmıştır; şimdi harap haldedir" diye yazmıştı.

bitişiğindeki harap surların yıktırılması ve taşlarının satılması talebine olumsuz cevap verdi (BOA. ŞD. 2089-5). Yine aynı tarihte Gümülcine ileri gelenlerinin kasabanın "sıhhatini ihlâl ettiği" gerekçesiyle duvarların yıktırılması ve taşlarının kaldırım ve lağım inşaatında kullanılması talebi Padişah irâdesiyle reddedilmişti (BOA. ŞD. 1910-20; BOA. İ. ŞD. 49-2726). 1883'te ise güvenlik gerekçesiyle Edirne'deki yıkımdan vazgeçildi (Badi Efendi, 2014, 73-74).

Yüzyılın sonlarında, merkezi yönetimin yıkımlara bakışını etkileyen bir diğer husus, İmparatorluğun arkeolojik eserlere duyduğu yeni ve artan ilgiydi. Bu ilginin sonucu olarak Müze-i Hümâyun Müdürü Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla 21 Şubat 1884'te yürürlüğe giren Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi'nde istihkâmlar korunması gereken tarihi eserler arasında zikredildi ve kale duvarları ile burçların tahribi yasaklandı (Düstur, 1302, 89-90, 93) (**5**).

Arkeolojik faaliyetlerin toprak üzerindeki hâkimiyet ve meşruiyet iddialarının temeli olduğu bir dönemde (Shaw, 2003, 112) surlara tarihi eser olarak önem atfedilmesinin en önemli sebebi, Tanzimat Dönemi'yle birlikte imparatorluğun, Avrupa devletlerinin karşısında değil, onlarla ahenk içinde, "modern" ve "uygar" bir görüntü sunmaya çalışmasıydı. Netice itibariyle, ister imparatorluğun kendisini Batı ile eşit, "modern" bir güç olarak tanıtma projesinin parçası olsun (Makdisi, 2011, 273), ister "Frenkler görürlerse cehaletimize ne derler?" endişesinden kaynaklansın (**6**), nizamnâme, surların tarihi eser olarak öneminin başkent tarafından kabul edilmeye başladığını gösteriyordu. Nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra merkezi yönetim açısından sur tartışması sadece kentsel altyapıyla veya güvenlikle ilgili bir mesele olmaktan çıkmış ve Osmanlı coğrafyasının arkeolojik zenginliklerini ilgilendiren bir konuya dönüşmüştü. Nitekim 28 Mart 1884 tarihinde yayımlanan bir Padişah irâdesinde İstanbul surlarının yıktırıldığının işitildiği, ancak bu surların tarihi eser statüsünde olduğu ve "hüsn-i hâlde ve vaz'-ı kadîmlerinde ibkâ ve muhâfaza" edilmesi gerektiği vurgulanmıştı (Osman Nuri, 1330, 207).

Bütün bunlara rağmen, nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra mali imkânsızlıklar ve kentlerin altyapı ihtiyaçları surlarla ilgili tartışmaların çerçevesini belirlemeye devam etti. Bu ihtiyaçlar surlara ilişkin yekpare bir tutum sergilenmesini engellerken, Müze-i Hümâyun'un koruma çabalarında çoğu zaman yalnız kalmasına yol açtı. Örneğin, 1892'de Şehremaneti, bu tarihe kadar 1884 irâdesine uyulmaya çalışıldığını, ancak İstanbul surlarının büyük bölümünün haraplaştığını ve bu haliyle muhafazalarının gereksiz olduğunu savunuyordu. Bütçe yetersizliği gerekçesiyle Şehremaneti'nin önerisi, tarihi eser statüsünde olduklarından muntazam kalan sur parçalarının korunması, harap olmuş ve sakıncalı bulunan yerlerin yıktırılmasıydı (BOA. DH. MKT. 1940-18; BEO. 88-6554). Bu önerinin reddedilme gerekçesi ise sur hendeklerinin askerlere siper olabileceği ve yıkım için yapılacak masrafın tamirleri için gerekenden fazla olmasıydı. Sonuç olarak, surların yıktırılmasından ziyade "ibkâsına çare düşünülmesi" kararlaştırıldı (BOA. Y. MTV. 82-86). Kent surlarıyla ilgili tartışmalarda pratik ihtiyaçların belirleyici olduğunun bir diğer örneği 1894 Depremi'nden sonra İstanbul surlarıyla ilgili Şehremaneti ve Seraskerlik tarafından hazırlanan keşif raporlarıdır. Zira bunların ilkinde kapsamlı, ikincisinde ise kısmi bir yıkım öngörülmüştü (BOA. Y. MTV. 101-7 ve BOA. İ. ŞE. 6-15) (**Resim 6**). Başkentin çelişkili tutumunun tipik örneklerinden bir diğeri kent surlarının tarihi eser statüsünün güçlendirildiği 1906 tarihli Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi'nin (BOA. ŞD. 220-70) yürürlüğe girmesinden

5. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi gibi cemiyetler kent surları ile tarihi eser kavramı arasında açık bir ilişki kurmaya çalışsa da (Sümertaş, 2016), bu girişimler Osmanlı seçkinleri içinde çok küçük bir grupla sınırlı kalmıştı. Basiret'in 18 Ağustos 1874 tarihli nüshasında yayımlanan "Bir Varaka" başlıklı makalede ise yol genişletmek amacıyla Anadolu Hisarı kapılarının yıktırılması, "Yıldırım Bayezid'ın hatırasına hürmetsizlik" olarak nitelenmiş, kapıları kaldırılan hisarın "ruhsuz ceset gibi kalacağı" ve "hiçbir şeye benzemeyeceği" iddia edilerek yıkım kararını alanlar ile bunu destekleyen semt sakinleri cehaletle itham edilmişti (Basiret, 5 Receb 1291). Öte yandan bu eleştiri, surların Müslüman toplumunun muhayyilesindeki metafizik önemini vurguluyor, tarihi eser tahribine odaklanmıyordu. Benzer bir tutumu, kitabını 1884 Nizamnâmesi'nin neşrinden sonra yazan Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi'de de görmek mümkündür. Surların Müslüman toplum nezdindeki simgesel önemine vurgu yaparak, fethi uğruna pek çok Müslüman'ın öldüğü Belgrad Kalesi'nin Sırplara terk edilmesini eleştiren Ahmed Lûtfî Efendi (1989, 40, 91), Galata'daki yıkımı ve sur taşlarının satılarak elde edilecek gelirin Şehremaneti'ne verilmesini "başkenti kapısız bacasız bırakacak", "kötü niyetli" bir girişim olarak değerlendirmişti.

6. Örneğin, İstanbul surlarının yıktırılmasına yönelik tartışmalar üzerine 1870'te Londra'daki eski eser dernekleri bunu engellemek için girişimde bulunduğunda, Basiret gazetesi bu girişimin dikkate alınması gerektiğini yazmıştı (Basiret, 15 Sefer 1287). Ebu Ziya Tevfik de 1872'deki ilk sadrazamlık döneminde Midhat Paşa'nın İstanbul surlarının yıktırılması hususunda Padişah Abdülaziz'i ikna ettiğini, ancak bu girişimin İngiltere'deki tarihi eser derneklerinin baskısı nedeniyle sonuçlanmadığını iddia etmiştir (Tasvir-i Efkâr, 13 Şevval 1327). 1872 sonlarında Edirne'deki yıkım ise İngiliz Konsolosluğu tarafından eleştirilmişti (BOA. HR. MKT. 771-92). Bütün bu eleştiriler surların tarihi eser olarak öneminin Osmanlılar tarafından kabul edilmesini hızlandırmıştı.

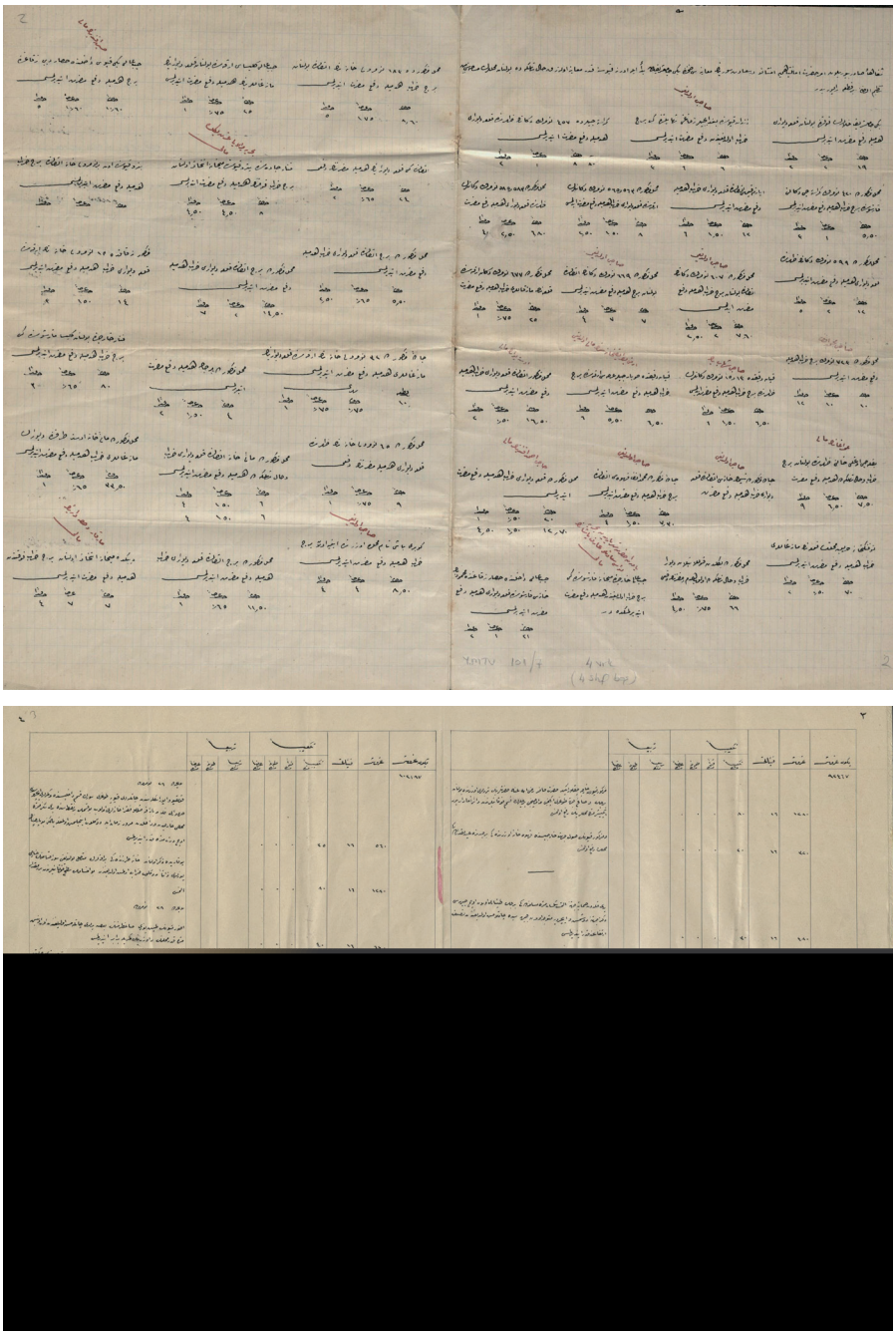

Resim 6. İstanbul kara surlarının tamirine dair 23 Temmuz 1894 (BOA. Y. MTV. 101-7) ve 4 Eylül 1894 (BOA. İ. ŞE. 6-15) tarihli onarım raporları.

kısa bir süre sonra yaşandı: Kent sakinleri için tehlikeye neden olduğu gerekçesiyle Mayıs 1907'de Antalya surunun harap olan bölümlerinin yıktırılması yönünde Padişah irâdesi çıktı (BOA. BEO. 3049-228666) (7).

Kısacası, Müze-i Hümâyun'un çabaları istisna tutulduğunda –İstanbul surları başta olmak üzere– yüzyılın sonlarına kadar surlarla ilgili tartışmalarda tarihi eser vurgusunun veya modern koruma amacının çok belirgin olduğunu söylemek güçtür. Ancak, pratik ihtiyaçlara, resmî kurumların konuya kendi öncelikleri açısından yaklaşmalarına ve mali imkânsızlıklara rağmen 1884 Nizamnâmesi ve Müze-i Hümâyun, yüzyılın son yıllarından itibaren tarihi eser kavramını yıkım tartışmalarının parçası haline getirmeyi başardı. Nitekim 1890'lar ila 20. yüzyılın başları arasında

7. Bu dönemde yıkımların yanı sıra surların farklı amaçlı kullanımları da devam etmiştir. Örneğin, Maârif Nezâreti'nin tasarrufuna bırakılan Yedikule, 24 Haziran 1894'te Daver Paşa Kışlası'ndaki hayvanların erzakı için askeriyeye teslim edilmişti (BOA. MF. MKT. 398-17). Diyarbakır'da ise askeri işlevini kaybeden sur burçları zahire deposu olarak kullanılıyordu (BOA. MF. MKT. 1065-55).